

Талғат Бекболатұлы Рамазановфилософия докторы (PhD), Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru**ҚАЗАҚ ПУНКТУАЦИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН
ҒЫЛЫМИ НОРМАЛАНУ ТАРИХЫ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жазба коммуникацияда тыныс белгілерінің тек емле ережесі емес, мәтін мағынасын нақтылайтын, ойдың құрылымын айқындайтын және оқырман қабылдауын бағыттайтын маңызды тілдік құрал ретінде танылуымен байланысты. Мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі тыныс белгілер жүйесінің тарихи қалыптасу жолын, бұрынғы және қазіргі атаулар сабақтастығын, сондай-ақ пунктуациялық норманың ғылыми негізде орнығу ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес пунктуацияның жалпы тіл біліміндегі орны сипатталып, қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің даму кезеңдері, А. Байтұрсынұлы ұсынған атаулар жүйесі, қазіргі терминдердің нормалану сипаты талданады. Зерттеудің теориялық базасын жазба ескерткіштер тілі, қазақ жазуы, орфография, пунктуация және ортология мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер құрайды. Эмпирикалық негіз ретінде қазақ тіліндегі негізгі тыныс белгілерінің бұрынғы атаулары мен қазіргі қолданыстағы терминдері алынды. Жұмыста тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, жүйелеу, терминологиялық және лингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ пунктуациясының дайын күйде қабылданған ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тәжірибесі мен ғылыми нормалау негізінде қалыптасқан жүйе екенін көрсетеді. Мақаланың ғылыми маңызы тыныс белгісі атауларының тарихи, қызметтік және когнитивтік табиғатын ашуымен айқындалады. Практикалық құндылығы қазақ жазба тілін оқытуда, мәтін редакциялауда, цифрлық сауаттылықты арттыруда және қазақтілді жасанды интеллект модельдерін жетілдіруде қолданылу мүмкіндігімен байланысты.

Тірек сөздер: пунктуация; нормалану; термин; тыныс белгілері; ортология; орфография; А.Байтұрсынұлы жүйесі.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP32321673 «Қазақ мәтіндерінің графикалық-пунктуациялық безендірілуінің ортологиялық, коммуникативтік негіздері және оның AI-моделінің тілтанымдық базасын әзірлеу» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Рамазанов Т.Б. Қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихы. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). 71-83-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83>

Талғат Бекболатович Рамазановдоктор философии (PhD), Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАУЧНОГО НОРМИРОВАНИЯ
КАЗАХСКОЙ ПУНКТУАЦИИ**

Аннотация. В статье рассматривается история становления и научного нормирования казахской пунктуации. Актуальность исследования определяется тем, что в современной письменной коммуникации знаки препинания осознаются не только как часть орфографических правил, но и как важное языковое средство, уточняющее смысл текста, структурирующее мысль и направляющее восприятие читателя. Цель статьи – выявить исторический путь формирования системы знаков препинания в казахском языке, преемственность прежних и современных наименований, а также особенности научного закрепления пунктуационной нормы. В соответствии с этой целью характеризуется место пунктуации в общем языкознании, анализируются этапы развития знаков препинания в казахском языке, система наименований, предложенная А. Байтұрсынұлы, и особенности нормализации современных терминов. Теоретическую базу исследования составляют научные труды, посвящённые языку письменных памятников, казахской письменности, орфографии, пунктуации и ортологии. Эмпирической основой послужили прежние наименования основных знаков препинания казахского языка и их современные терминологические соответствия. В работе применены историко-сравнительный и описательный методы, методы систематизации, а также терминологический и лингвистический анализ. Результаты исследования показывают, что казахская пунктуация представляет собой не готовый свод заимствованных правил, а систему, сформированную на основе национальной письменной практики и научного нормирования. Научная значимость статьи определяется раскрытием исторической, функциональной и когнитивной природы наименований знаков препинания. Практическая ценность связана с возможностью использования результатов в обучении казахской письменной речи,

редактировании текстов, повышении цифровой грамотности и совершенствовании казахскоязычных моделей искусственного интеллекта.

Ключевые слова: пунктуация; нормирование; термин; знаки препинания; ортология; орфография; система А. Байтурсынулы.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP32321673 «Ортологические и коммуникативные основы графико-пунктуационного оформления казахских текстов и разработка лингвистической базы его AI-модели».

Для цитирования: Рамазанов Т.Б. История формирования и научного нормирования казахской пунктуации. *Tiltanym*, 2026. №3 (103). С. 71-83. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83>

Talgat Ramazanov

Doctor of Philosophy (PhD), Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4405-5914 E-mail: tphd-92@mail.ru

THE HISTORY OF THE FORMATION AND SCIENTIFIC STANDARDIZATION OF KAZAKH PUNCTUATION

Abstract. The article examines the history of the formation and scientific standardization of Kazakh punctuation. The relevance of the study is determined by the fact that, in modern written communication, punctuation marks are understood not only as part of orthographic rules, but also as important linguistic tools that clarify textual meaning, structure thought, and guide the reader's perception. The aim of the article is to identify the historical development of the system of punctuation marks in Kazakh, the continuity between earlier and modern names of punctuation marks, and the specific features of the scientific consolidation of punctuation norms. In line with this aim, the article describes the place of punctuation in general linguistics and analyzes the stages of development of punctuation marks in Kazakh, the system of names proposed by A. Baitursynuly, and the standardization of modern terms. The theoretical basis of the study consists of scholarly works on the language of written monuments, Kazakh writing, orthography, punctuation, and orthology. The empirical basis includes earlier names of the main punctuation marks in Kazakh and their modern terminological equivalents. The study employs the historical-comparative and descriptive methods, methods of systematization, as well as terminological and linguistic analysis. The results show that Kazakh punctuation is not a ready-made set of borrowed rules, but a system formed through national written practice and scientific standardization. The scientific significance of the article lies in revealing the historical, functional, and cognitive nature of punctuation mark names. Its practical value is related to the possible use of the results in teaching Kazakh written language, text editing, improving digital literacy, and developing Kazakh-language artificial intelligence models.

Keywords: punctuation; standardization; term; punctuation marks; orthology; orthography; A. Baitursynuly's system.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP32321673 "Orthological and communicative foundations of the graphic and punctuational design of Kazakh texts and the development of a linguistic basis for its AI model".

For citation: Ramazanov, T. The History of the Formation and Scientific Standardization of Kazakh Punctuation. *Tiltanym*, 2026. No.3 (103). Pp. 71-83. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-71-83>

Кіріспе

Пунктуация – жазба тілдің мағыналық, құрылымдық және интонациялық жүйесін айқындайтын маңызды сала. Тыныс белгілері сөйлемнің шегін көрсетіп қана қоймайды, мәтіндегі ойдың байланысын, автордың көзқарасын, сөйлеу мәнерін және коммуникативтік мақсатты да танытады. Сондықтан пунктуацияны тек емле ережелерінің қосалқы бөлігі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол жазба мәтіннің ішкі ұйымдасуына, сөйлемдердің өзара байланысына және ойдың дәл жеткізілуіне тікелей әсер ететін тілдік құралдар жүйесі болып саналады.

Пунктуацияның пайда болуы жазу мәдениетінің, кітап басу ісінің және жазба тіл нормаларының дамуымен тығыз байланысты. Алайда тыныс белгілері жазумен қатар бірден қалыптасты деуге болмайды. Жазу тарихында тыныс белгісі қолданылмаған немесе өте шектеулі қолданылған мәтіндер аз болмаған. Бұл пунктуацияның кейінгі кезеңдерде жазба мәтінді түсінікті ету, ойды мағыналық бөліктерге бөлу және оқырман қабылдауын жеңілдету қажеттігінен туғанын көрсетеді. Демек, тыныс белгілерінің қалыптасуы жазба тілдің күрделенуімен және мәтін мәдениетінің дамуымен сабақтас жүрді.

Жазба тіл мен ауызша сөйлеу бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олардың ойды жеткізу тәсілдері бірдей емес. Ауызша тілде мағына интонация, дауыс ырғағы, кідіріс, екпін, сөйлеу қарқыны арқылы нақтыланады. Ал жазба мәтінде бұл қызметтің едәуір бөлігін тыныс белгілері атқарады. Мысалы, бір сөйлемнің мағынасы тыныс белгісінің қойылуына қарай өзгеруі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, пунктуация жазба тілдегі ойды жүйелеудің, сөйлем құрылымын нақтылау мен мәтін мазмұнын дұрыс қабылдатудың негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

Қазақ тіліндегі пунктуация жүйесі де бірден орныққан жоқ. Оның қалыптасуы қазақ жазуының дамуымен, ұлттық тіл білімінің қалыптасуымен, грамматикалық нормалардың жүйеленуімен байланысты болды. Әсіресе қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің атаулары, олардың қызметі, сөйлем ішіндегі орны мен қолданылу заңдылықтары біртіндеп ғылыми сипат алды. Бұл үдерісте алғашқы грамматикалық еңбектердің, емле қағидаларының, мектеп оқулықтарының және кейінгі зерттеулердің орны ерекше. Сол себепті қазақ пунктуациясының тарихын тек тыныс белгілерінің қолданылу тарихы ретінде емес, жазба тіл нормасының қалыптасу тарихы ретінде де қарастыру қажет.

Қазіргі тіл білімінде пунктуация мәселесіне жаңа қырынан қарау қажеттігі байқалады. Себебі тыныс белгілері тек синтаксистік құрылымды көрсетіп қоймайды, мәтіннің прагматикалық мәнін, авторлық ұстанымды, эмоциялық реңкті және оқырманға бағытталған әсерді де білдіреді. Әсіресе көркем мәтін, публицистикалық мәтін, ғылыми стиль және қазіргі цифрлық коммуникацияда тыныс белгілерінің қызметі әртүрлі сипат алады. Бұл жағдай қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын, ғылыми нормалану жолын және қазіргі қолданыстағы қызметін өзара сабақтастықта зерттеудің өзектілігін арттырады.

Осыған орай аталмыш зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын, тыныс белгілер жүйесінің ғылыми нормалану үдерісін және олардың қазақ тіл біліміндегі орнығу ерекшеліктерін сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін пунктуацияның жалпы тілдік табиғатын түсіндіру, қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қалыптасу кезеңдерін айқындау, бұрынғы және қазіргі атаулардың сабақтастығын көрсету, сондай-ақ тыныс белгілерінің жазба мәтіндегі қызметін талдау міндеттері қойылды. Бұл бағыттағы зерттеу қазақ пунктуациясының ұлттық тіл біліміндегі орнын тереңірек танытуға және қазіргі жазба тіл нормаларын тарихи негізде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Зерттеудің теориялық негізін қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалануына қатысты еңбектер құрайды. Жазба ескерткіштер тіліндегі тыныс белгілерінің қолданылу сипатын тануда С. Малов, Ғ. Айдаров, А. Жапбаров еңбектеріндегі тұжырымдар негізге алынды. Бұл зерттеулер көне және орта ғасырлық жазба дәстүрдегі графикалық белгілердің мәтінді мүшелеу, ойды ажырату, мағыналық бөліктерді айқындау қызметін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде пунктуация мәселелері XX ғасырдың басынан бастап ғылыми тұрғыдан қарастырыла бастады. Осы бағытта А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Жиенбаев, А. Ысқақов, Х. Басымов, М. Балақаев, Ә. Хасенов еңбектеріндегі пікірлер зерттеудің басты ғылыми арқауы ретінде алынды. Қазақ пунктуациясының зерттелу тарихында өткен ғасырдың 50-80-жылдары ерекше орын алады. Бұл кезеңде тыныс белгілерінің синтаксистік, мағыналық және интонациялық қызметі жүйелі түрде талдана бастады. Ф. Мұсабекова, Р. Сыздық, Қ. Ниеталиева, Ш. Әуелбаев, Х. Арғынов еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар қазақ пунктуациясының нормалану жолын айқындауға негіз болды.

Сонымен қатар алғашқы қазақ басылымдарындағы тыныс белгілерінің қолданысына қатысты ғалымдар Ғ. Әнес, О. Жұбаева зерттеулері және қазақ жазуының теориялық мәселелерін арнайы қарастырған Қ. Күдерінова еңбектері жұмыстың ғылыми мазмұнын толықтыра түсті. Бұл еңбектер қазақ жазба тілінің дамуындағы пунктуациялық норманың орнығуын, тыныс белгілерінің қызметтік сипатын және олардың терминдік жүйеге түсу үдерісін тануға мүмкіндік береді.

Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде қазақ тіліндегі негізгі тыныс белгілер жүйесі алынды. Атап айтқанда, нүкте, үтір, қос нүкте, нүктелі үтір, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте,

сызықша, дефис, тырнақша, жақша тәрізді белгілердің бұрынғы атаулары мен қазіргі ғылыми қолданыстағы атаулары салыстырылды. Әр тыныс белгісі атауының уәжі, сөйлемдегі қызметі және қазіргі пунктуациялық нормадағы орны тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырылды.

Зерттеудің негізгі тілтанымдық тұжырымы А. Байтұрсынұлы жасаған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағалануға тиіс деген ойға негізделеді. Өйткені ғалым тыныс белгілерін дайын күйінде қабылдап қана қойған жоқ, олардың сөйлемдегі қызметін қазақ тілінің ішкі заңдылығына сай түсіндіріп, әр белгіге мағыналық уәжі бар атау берді. Бұл атаулар пунктуацияны жазудағы шартты таңба жүйесі ретінде ғана емес, ойды мүшеуудің, сөйлем құрылымын айқындау мен жазба тіл нормасын қалыптастырудың ғылыми құралы ретінде тануға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты зерттеудің бастапқы тезисі мынадай: қазақ пунктуациясы сырттан механикалық түрде көшірілген ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тіл тәжірибесі, терминжасам дәстүрі және ғылыми нормалау үдерісі арқылы біртіндеп қалыптасқан жүйе. Зерттеу гипотезасы бойынша А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі тыныс белгісі атауларын кейінгі қазақ тіл біліміндегі пунктуациялық терминдермен салыстыра қарастыру қазақ пунктуациясының қалыптасу логикасын, тарихи сабақтастығын және ғылыми нормалану бағытын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, сипаттамалы, жүйелеу, терминологиялық және лингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс тыныс белгілерінің әр кезеңдегі қолданысы мен атауларын салыстыруға негіз болды. Сипаттамалы әдіс арқылы әр белгінің қызметі түсіндірілді. Терминологиялық талдау бұрынғы және қазіргі атаулардың мағыналық байланысын анықтауға бағытталды. Жүйелеу әдісі жинақталған деректерді қазақ пунктуациясының қалыптасу кезеңдері бойынша топтастыруға мүмкіндік берді.

Жұмыс бірнеше кезең бойынша жүргізілді. Алдымен, пунктуацияға қатысты теориялық еңбектер жинақталып, негізгі ғылыми бағыттар айқындалды. Екінші кезеңде тыныс белгілерінің бұрынғы және қазіргі атаулары салыстырылды. Үшінші кезеңде әр белгінің қызметі мен нормалық сипаты талданды. Соңғы кезеңде алынған деректер қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихы мен ғылыми нормалану үдерісі тұрғысынан жинақталды.

Әдебиетке шолу

Пунктуация жалпы тіл білімінде жазба мәтіннің құрылымын айқындайтын, мағынаны нақтылайтын және оқырман қабылдауын реттейтін маңызды таңбалық жүйе ретінде қарастырылады. Кең мағынада *пунктуация* графикалық лингвистиканың мәтіндегі сызба белгілер жүйесін зерттейтін саласына жатады. Ол графемика және субграфемикамен қатар жазудың графикалық жүйесін толықтырып, мәтіннің сыртқы пішінін ғана емес, ішкі мағыналық ұйымдасуын да көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, тыныс белгілері жазба коммуникациядағы қосымша семиотикалық жүйе ретінде бағаланады (Гельб, 1982: 51).

Жалпы тіл біліміндегі зерттеулердің артықшылығы – пунктуацияны тек емле немесе синтаксис ережелерімен шектемей, оны сөйлеу мен жазудың арақатынасы, мәтін интерпретациясы, прагматика, дискурс және семиотика аясында қарастыруында. Мұндай еңбектерде тыныс белгілері ауызша тілдегі кідіріс, интонация, екпін, дауыс ырғағы сияқты құралдардың жазба мәтіндегі баламасы ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар пунктуацияның мәтіндегі екіұштылықты азайтып, мағынаны дәл жеткізуге қызмет ететіні көрсетіледі (Baron, 2001: 18).

Қазіргі халықаралық зерттеулер пунктуацияны мәтіннің прагматикалық және когнитивтік құрылымымен де байланыстырады. Бірқатар еңбектерде тыныс белгілерінің тек графикалық таңба емес, дискурс сигналдары қатарында қызмет атқаратыны дәлелденеді. Әсіресе үтір, нүкте, қос нүкте, сызықша, көп нүкте сияқты белгілер мәтіндегі байланыстарды нақтылап, авторлық қатынасты, эмоциялық реңкті және ойдың аяқталу-аяқталмау сипатын білдіреді. Бұл бағыттағы зерттеулер пунктуацияны мәтін мағынасын құраушы белсенді элемент ретінде тануға мүмкіндік береді (Cribble, 2020: 795).

Ағылшын тіл біліміндегі пунктуация тарихы жазу мәдениетімен, латын дәстүрімен және баспа ісінің дамуымен тығыз байланысты сипатталады. Үтір, нүктелі үтір, қос нүкте сияқты

белгілердің қазіргі қызметі бірден қалыптаспағаны, олардың бастапқыда мәтінді дауыстап оқуға ыңғайлау, сөйлемді мағыналық бөліктерге ажырату, ойдың арақатынасын көрсету қажеттігінен туғаны айтылады. Бұл үдерісте баспа мәдениетінің ықпалы ерекше болды. Ағылшын пунктуациясы тарихына арналған зерттеулерде Венеция баспагері Альд Мануцийдің үтір пішінін орнықтырып, нүктелі үтірдің қолданысын қалыптастырған тұлғалардың бірі ретінде аталуы осыны дәлелдейді. Ағылшын пунктуациясының дамуында тыныс белгілерінің бірізденуі тек тілдік қажеттілікпен ғана емес, кітап басу ісінің, мәтінді рәсімдеу мәдениетінің және оқырманға қолайлы жазба үлгі қалыптастырудың нәтижесі ретінде түсіндіріледі (Mulvey, 2016: 48).

Орыс тіл білімінде пунктуация дербес ғылыми сала ретінде көне жазба дәстүр, славян грамматикалары және кейінгі грамматикалық зерттеулер негізінде қалыптасты. Бұл салада М. Ломоносов, Я. Грот, А. Пешковский, Л. Щерба, А. Шапиро еңбектері маңызды орын алады. Орыс пунктуациясының басты артықшылығы – тыныс белгілерін сөйлем құрылымы, мағына және интонация бірлігінде түсіндіруінде. Осыған байланысты орыс пунктуациясында логикалық, синтаксистік және интонациялық бағыттар қалыптасты. Логикалық бағыт тыныс белгілерін ойдың мағыналық жіктелуімен байланыстырса, синтаксистік бағыт сөйлем мүшелері мен құрмалас сөйлем компоненттерінің құрылымдық арақатынасына сүйенеді. Ал интонациялық бағыт жазба мәтіндегі кідіріс, дауыс ырғағы, сөйлеу әуезін тыныс белгілері арқылы беруді негізге алады. 1956 жылғы «Правила русской орфографии и пунктуации» атты еңбегі орыс пунктуациясын біріздендірудегі маңызды нормалық кезеңдердің бірі саналады (Сигал, 2022: 131).

Қазіргі орыс тіл біліміндегі зерттеулер пунктуацияны дәстүрлі ережелер жиынтығы ретінде ғана емес, сөйлеу актісі, мәтін прагматикасы және авторлық интенция тұрғысынан қарастыра бастады. Мұндай еңбектерде тыныс белгілерінің коммуникативтік қызметі кеңірек ашылады. Яғни пунктуация жазба мәтіндегі мағынаны нақтылап қана қоймай, адресант пен адресат арасындағы қатынасты, автордың бағалау мәнін, ойдың берілу тәсілін де таныта алады. Бұл бағыт пунктуацияны синтаксистік норма деңгейінде ғана емес, мәтіннің прагматикалық ұйымдасуын көрсететін құрал ретінде тануға мүмкіндік береді (Голев, 2026: 13).

Тыныс белгілерінің қолданылу тарихы жазба мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Әлемдік жазу тәжірибесінде қазіргі тыныс белгілері бірден қалыптаспағаны белгілі. Мысалы, үтір белгісінің кітап бетінде XV – XVI ғасырлар аралығында орныға бастағаны айтылады. Ал нүкте мен қос нүкте сияқты белгілердің қолданылу тарихы бұдан да ертерек кезеңдермен сабақтас. Бұл деректер пунктуацияның жазумен қатар бір мезгілде емес, мәтінді түсінікті ету, ойды мағыналық бөліктерге ажырату, оқырман қабылдауын жеңілдету қажеттігінен біртіндеп қалыптасқанын көрсетеді.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қалыптану үдерісін үш кезеңге бөлуге болады:

1. Жазба ескерткіштер тіліндегі тыныс белгілері (V – XVIII ғғ.);
2. Алғашқы басылымдардағы тыныс белгілері (XVIII – XIX ғғ.);
3. Қазіргі тыныс белгілері (XX – XXI ғғ.) (Ескермесова, 2022: 11).

Қазақ тіл біліміндегі пунктуация мәселелері жазба ескерткіштер тілін қарастырудан бастау алады. Көне түркі жазбаларында сөздерді немесе сөйлемдерді ажырату үшін әліпбиге еңбеген қосымша белгілер қолданылғаны белгілі. С. Малов Енисей жазуында кездесетін қос нүкте тәрізді белгілердің бірнеше тыныс белгісінің қызметін атқарғанын көрсетеді (Малов, 1952: 87). Белгілі ғалым Ғ. Айдаров та қос нүктенің көбіне сөз не сөйлем соңында қолданылғанын атап өтеді (Айдаров, 2021: 307). Бұл деректер көне жазба дәстүрде тыныс белгісі элементтерінің көпқызметті болғанын аңғартады.

Орхон-Енисей және араб графикасымен жазылған мұраларда қазіргі пунктуациялық жүйе толық қалыптаспағанымен, мәтінді бөлуге, ой жігін ажыратуға арналған графикалық таңбалар кездеседі. Белгілі ғалым Т. Қордабаев көне жазбаларда қос нүкте, төрт нүктеден құралған ромб тәрізді белгілер, ал ертеректегі қисса-дастандарда өлең жолдарын ажырататын түрлі шартты таңбалар болғанын көрсетеді (Қордабаев, 1966: 136). Бұл қазақ пунктуациясының бастауларын тек XX ғасырдан емес, одан бұрынғы жазба мәдениетпен сабақтастыра қарастыру қажеттігін дәлелдейді.

XX ғасырдың басында қазақ пунктуациясы ғылыми тұрғыдан жүйелене бастады. А. Байтұрсынұлы тыныс белгілеріне қазақ тілінің табиғатына сай атау беріп, олардың сөйлемдегі қызметін түсіндіруге ұмтылды (Байтұрсынұлы, 2022: 148). Қ. Жұбанов жазба сөзде ауызша тілдегі ым, дауыс әуені, интонация болмайтынын ескертіп, тыныс белгілерін дұрыс қою жазба мәтінді түсінудің басты шарты екенін айтады (Жұбанов, 2010: 169). Бұл кезеңдегі еңбектер қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы теориялық негізді құрады.

Алғашқы мақалаларда үтір, сызықша, қаратпа сөз, бірыңғай мүшелер, салалас құрмалас сөйлем, қыстырма сөздер мен қыстырма сөйлемдерге қойылатын тыныс белгілері арнайы сөз болды. Ш. Сарыбаев пен С. Жиенбаевтың еңбектерінде тыныс белгілерін қоюда интонацияның рөлі көрсетіліп қана қоймай, пунктуацияның синтаксистік негізі де айқындала түсті (Сарыбаев, 1936: 23). С. Жиенбаевтың тыныс белгісін синтаксистік категория ретінде бағалауы қазақ пунктуациясын жеке ереже жиынтығы емес, сөйлем құрылысының көрсеткіші ретінде тануға жол ашты (Жиенбаев, 1940: 13).

Кейінгі кезеңде қазақ пунктуациясының жекелеген мәселелері арнайы мақалалар мен оқу-әдістемелік еңбектерде кеңірек қарастырыла бастады. Қ. Басымұлының сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс қоюға арналған еңбегінде пунктуациялық сауаттылық мәселесі көтерілсе (Басымұлы, 2018: 116), М. Балақаев тыныс белгілерін сауатты жазудың негізгі шарттарының бірі ретінде бағалады (Балақаев, 2008: 97). Ә. Хасенов сызықшаның қолданылу ерекшеліктеріне тоқталып, оның сөйлем құрылымындағы қызметін түсіндіруге мән берді. Ал А. Ысқақов пен Ә. Хасеновтың еңбектерінде тыныс белгілерінің қойылатын орындары, олардың грамматикалық негізі мен жазба тілдегі қызметі жүйелі түрде сипатталды. Бұл зерттеулер қазақ пунктуациясын практикалық ереже деңгейінде ғана емес, сөйлем құрылысы мен жазба тіл мәдениетімен байланысты қарастыруға жол ашты (Хасенов, 1957: 21).

Қазақ тіл білімінде 1950-1980 жылдар аралығы пунктуация мәселелерінің ғылыми тұрғыдан өнімді зерттелген кезеңі болды. Осы уақытта пунктуация орфография мен синтаксис аясында ғана қарастырылмай, дербес ғылыми нысан ретінде зерделене бастады. Ф. Мұсабекованың жай сөйлем пунктуациясына арналған зерттеулері қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің синтаксистік негізін айқындауға бағытталды. Ғалымның «Жай сөйлем пунктуациясының негіздері», «Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы» сияқты еңбектері пунктуациялық ережелерді жүйелеуге және олардың қолданылу себептерін түсіндіруге елеулі үлес қосты (Мұсабекова, 1959: 52). Тілші-ғалымдар Р. Сыздық пен Қ. Ниеталиеваның «Тыныс белгілері ережелері», Ш. Әуелбаевтың «Пунктуацияның қиын мәселелері» тәрізді еңбектерінде тыныс белгілерінің күрделі қолданыстары, емле мен пунктуацияның өзара байланысы, жазба нормадағы даулы тұстар нақты мысалдар арқылы талданды (Әуелбаев, 1977: 15).

Бұл кезеңде пунктуацияны оқыту мәселесі де назардан тыс қалған жоқ. Х. Арғыновтың «Қазақ тілі методикасы» еңбегінде синтаксис пен пунктуацияны оқыту өзара байланыста қарастырылып, оқушының тыныс белгілерін дұрыс қою дағдысын қалыптастыру үшін грамматикалық заңдылықтарды меңгерудің маңызы көрсетілді. Ғалымның пікірінше, тыныс белгілерінің қай жерде қойылатынын білу үшін алдымен сол белгілерді қажет ететін грамматикалық негіздерді, оған қатысты ереже мен анықтамаларды игеру қажет. Бұл тұжырым пунктуацияны механикалық жаттау емес, синтаксистік құрылымды түсіну арқылы меңгеру керектігін аңғартады (Арғынов, 1974: 109).

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасыр басында қазақ пунктуациясының бірізденуіне академик Р. Сыздық еңбектері айрықша ықпал етті. Ғалымның бірнеше рет жарық көрген «Қазақ тілінің анықтағышы» мен «Емле және тыныс белгілері» атты еңбектері қазақ жазба тілінің нормаларын жүйелеуде маңызды орын алды. Бұл еңбектерде емле қағидаларымен бірге тыныс белгілерінің қойылатын орындары жинақталып, баспа қызметкерлері, мұғалімдер және жалпы жазба тіл нормасын ұстанушылар үшін нақты анықтамалық сипатта ұсынылды. Алғашқы анықтағыштар 1957 жылы бекітілген қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелерін басшылыққа алса, кейінгі басылымдарда емле мен пунктуациядағы өзгерістер ескеріліп, нормалық қағидалар толықтырылды. Осылайша Р. Сыздық еңбектері қазақ пунктуациясының ғылыми нормалануын кеңейтіп, оны практикалық қолданысқа орнықтыруға үлкен үлес қосты (Сыздық, 2000: 107).

Қазақ тіл білімінде жазу теориясын арнайы қарастырған ғалым Қ. Күдерінова жазуды мәдениет, өркениет, қоғам, ойлау, тіл және коммуникация ұғымдарымен сабақтастықта талдайды. Ғалым жазудың тек дыбысты таңбалау құралы емес, ақпаратты сақтау мен таратудың, жазба коммуникацияны орнықтырудың негізгі тетігі екенін көрсетеді. Бұл тұжырым пунктуацияны да жазба тілдің техникалық қосымшасы емес, мәтінді жүйелеуге, мағынаны дәл жеткізуге және жазба нормасын тұрақтандыруға қатысатын маңызды құрал ретінде қарастыруға негіз болады (Күдерінова, 2013: 118).

Пунктуацияның нормалық сипаты ортология мәселелерімен де тікелей байланысты. Ғалым А. Алдаш қазақ ортологиясын тіл мәдениеті, емле қағидаттары және жазба норма аясында қарастырып, бұл бағыттың қазақ тіл біліміндегі бастауында А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов мұралары тұрғанын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, пунктуациялық ортологияны тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын, олардың коммуникативтік қызметін және жазба тілдегі нормалық қолданысын айқындайтын сала ретінде тануға болады (Алдаш, 2021: 87).

Қазіргі қазақ пунктуациясын функционалдық және коммуникативтік-прагматикалық қырынан қарастырған зерттеулердің бірі – Г.А. Ескермесованың «Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті» атты докторлық диссертациясы. Зерттеуде қазақ пунктуациясының даму үрдісі бағамдалып, тыныс белгілерінің қазіргі лингвистикадағы кең мағынадағы қызметі сараланады. Автор пунктуацияны тек орфографиялық немесе синтаксистік ереже жүйесі ретінде емес, жазба мәтіндегі мағынаны нақтылайтын, авторлық интенцияны білдіретін, оқырман қабылдауын бағыттайтын коммуникативтік құрал ретінде сипаттайды. Бұл еңбек қазақ пунктуациясын ғылыми нормалану тарихымен қатар мәтін прагматикасы, функционалдық әлеует және жазба коммуникация тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді (Ескермесова, 2022: 28).

Қазақ пунктуациясының зерттелу тарихына жасалған шолу бұл саланың тек емле ережелері шеңберінде қалып қоймағанын көрсетеді. Ол жазба ескерткіштердегі графикалық белгілерден бастап, алғашқы басылымдардағы ала-құлалық кезеңнен өтіп, XX ғасырдағы ғылыми жүйелеу мен қазіргі нормалық қолданысқа дейін дамыды. Осы тұрғыдан алғанда, А. Байтұрсынұлы жасаған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағаланады. Ал кейінгі еңбектер бұл модельді кеңейтіп, қазақ жазба тілінің нормалық жүйесін орнықтырды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ пунктуациясының қалыптасу тарихын алғашқы қазақ баспасөзімен байланыстыра қарастыру маңызды. Себебі графика, орфография және пунктуация мәселелері, ең алдымен, мерзімді басылымдарда көтеріліп, жазба тіл нормасын қалыптастыруға қатысты алғашқы пікірлер осы ортада жариялана бастады. «Қазақ», «Айқап», «Шора», «Еңбекші қазақ», «Сана», «Жаңа мектеп», «Қызыл Қазақстан» сияқты басылымдарда жазу, емле, тыныс белгілері туралы ойлардың көрінуі қазақ жазба тілінің біріздену үдерісі баспасөз тілімен тығыз байланысты болғанын аңғартады.

Академик Р. Сыздық XIX ғасырдың соңындағы «Дала уалаяты» газетінде жарық көрген мақалаларда қазақ жазуы, әліпбиі және тыныс белгілеріне қатысты алғашқы пікірлер айтылғанын көрсетеді. Атап айтқанда, Асылқожа Құрманбаевтың «Қазақ тілі турасынан», Дінмұхамед Сұлтанғазиннің «Қазақ тілінде жазу туралы», «Қазақ сөзін қалайша жазу турасы», Рақымжан Дүйсембаевтың «Қазақ алфавиті туралы мәселеге» атты мақалалары қазақ жазба тілін реттеу мәселесінің ертеректен қозғалғанын дәлелдейді. Бұл деректер тыныс белгілерінің қазақ тіліндегі қалыптасу тарихын XX ғасыр басымен ғана шектемей, XIX ғасырдың соңындағы баспасөз тәжірибесімен де байланыстыра қарастыру қажеттігін көрсетеді (Сыздық, 2014: 96).

Аталған кезеңдегі басты ерекшелік – тыныс белгілерінің атауы әлі толық қалыптаспаған еді. Сондықтан қазіргі «тыныс белгілері» деген атаудың орнына «тыныстар», ал «тыныс белгілерін қою» деген мағынада «тыныстарды жүргізу» тәрізді тіркестер қолданылған. Сол сияқты қазіргі нүкте «тыныс», үтір «жарты тыныс», нүктелі үтір «тыныстың төрт бөлгендегі түрі» ретінде түсіндірілген. Бұл атаулардың термин ретінде орнығуынан гөрі, олардың қызметін сипаттау басым болғанын байқатады.

Алғашқы баспасөздегі тыныс белгілерін түсіндіру тәсілі де қазіргі ғылыми терминдерден өзгеше болды. Мысалы, *леп белгісі* жеке термин ретінде орнықтағандықтан, оның орнына ашулану, қорқу, тандану мәнімен айтылған сөздің соңына қойылатын белгі ретінде сипаттама берілген. *Сұрау белгісі* де дайын атау арқылы емес, «сұралған жауаптың аяғына қойылатын» белгі ретінде түсіндірілген. Демек, бұл кезеңде тыныс белгілерінің атауы емес, алдымен олардың мәтіндегі қызметі мен қолданылатын орны танытылды.

Алғашқы қазақ басылымдарындағы тыныс белгілерінің қолданысын арнайы қарастырған зерттеушілердің бірі, ғалым – Ғ. Әнес. Ғалым араб графикасымен жарық көрген алғашқы қазақ кітаптары мен мерзімді басылымдарында тыныс белгілерінің ұзақ уақыт бірізді қолданылмағанын атап өтеді. Оның көрсетуінше, 1896 жылдан бастап «Дала уалаяты газетінде» тыныс белгілерінің жаңа жүйесі туралы хабарламалар жарияланғанымен, онда *нүкте*, *нүктелі үтір*, *үтір* тәрізді белгілердің атауы берілген, бірақ нақты қолданылатын орындары толық көрсетілмеген. Бұл кезеңде тыныс белгілері мәтінді мүшелеудің бастапқы құралы ретінде танылғанымен, олардың нормалық қызметі әлі орныға қоймаған еді.

Ғ. Әнес пікірінше, тыныс белгілерінің біршама жүйелі әрі еркін қолданылуы «Қазақ» газетінде айқын көрінді. Бұл басылымда *нүкте*, *үтір*, *сұрау*, *леп*, *сұраулы леп*, *жақша*, *қос нүкте* сияқты белгілердің қолданысы кеңейіп, мәтіннің интонациялық және мағыналық құрылымын нақтылаудағы қызметі күшейе түсті. Зерттеуші кейбір мәтін нұсқаларында тыныс белгілерінің өзгеруі сөздің не тіркестің мағыналық қабылдануына да әсер еткенін көрсетеді. Демек, алғашқы баспасөздегі пунктуациялық ала-құлалықты тек техникалық кемшілік деп емес, қазақ жазба тілінің нормаға түсу жолындағы өтпелі кезеңі ретінде бағалау қажет (Әнес, 2019: 87).

Қазақ пунктуациясының ғылыми жүйеленуі А. Байтұрсынұлы еңбектерімен тығыз байланысты. 1925 жылы Қызылордада жарық көрген «Тіл – құрал» еңбегінде берілген «Жазу қосымша белгілері мен тыныс белгілерінің жалпы ережесі» бөлімі қазақ тіліндегі тыныс белгілерін атау, түсіндіру және қолдану тәртібін жүйелеуге бағытталған алғашқы еңбектердің бірі саналады. Ғалым бұл бөлімде *кіші сызықша*, *үлкен сызықша*, *ноқат*, *үтірлі ноқат*, *теріс үтір*, *қос ноқат*, *сұрау белгісі*, *леп белгісі*, *көп ноқат*, *қабат үтір*, *жақша* сияқты атауларды көрсетеді. Бұл атаулардың бір бөлігі белгінің сыртқы пішініне, бір бөлігі сөйлемдегі қызметіне, енді бір бөлігі кідіріс пен интонациялық ерекшелікке негізделген. Сондықтан А. Байтұрсынұлы жүйесінде тыныс белгілері жай шартты таңба ретінде емес, жазба мәтіндегі ойдың қозғалысын, кідірісін, аяқталуын және байланысын танытатын тілдік құрал ретінде түсіндіріледі (Байтұрсынұлы, 2023).

Қазіргі қазақ пунктуациясындағы атаулармен салыстырғанда, А. Байтұрсынұлы қолданған терминдердің бір бөлігі сол күйінде немесе аздаған өзгеріспен сақталған. Мысалы, *ноқат* қазіргі қолданыста *нүкте*, *қос ноқат* – *қос нүкте*, *көп ноқат* – *көп нүкте*, *жақша* – *жақша*, *теріс үтір* – *үтір*, *үлкен сызықша* – *сызықша* түрінде орнықты. Ал *үтірлі ноқат* атауы қазіргі тілде *нүктелі үтір* болып қалыптасты. Мұнда атау құрамындағы сөздердің орны өзгергенімен, белгінің екі құрамды графикалық сипаты сақталған. *Қабат үтір*, *қабатша қос тырнақ* атаулары кейін *тырнақша* терминімен ауысты. *Кіші сызықша* атауының орнына қазіргі ғылыми қолданыста *дефис* термині орнықты. Бұл өзгерістер қазақ пунктуациялық терминдерінің біртіндеп ықшамдалып, оқу жүйесіне, емле ережелеріне және ғылыми айналымға бейімделгенін көрсетеді (Жұбаева, 2017: 79).

Атау жасауда А. Байтұрсынұлы негізінен қазақ тіліне түсінікті сөздерді және қазақ тілінің сөзжасам мүмкіндіктерін пайдаланған. Мысалы, *кіші сызықша* мен *үлкен сызықша* атаулары белгі көлемі мен қызметіндегі айырмашылықты бірден танытады. *Ноқат*, *қос ноқат*, *көп ноқат* атауларында белгінің пішіні негізге алынса, *ұлы тыныс*, *орта тыныс*, *кіші тыныс* атауларында сөйлеу кезіндегі кідіріс деңгейі басшылыққа алынған. Бұл атаулар оқушыға тыныс белгілерін механикалық түрде жаттатпай, олардың не үшін қойылатынын түсіндіруге ыңғайлы болды. Сондықтан бұрынғы атаулардың құндылығы олардың тек тарихи термин болуында емес, пунктуациялық қызметті танымға жақын, түсінікті тілмен жеткізуінде.

Кіші сызықша «тіркестіру белгісі» ретінде түсіндірілген. Оның негізгі қызметі – екі сөзді немесе сөз бөлшектерін өзара байланыстыру. А. Байтұрсынұлы бұл белгінің қос сөздерде, бір

сөздің жолға сыймаған бөлігін келесі жолға тасымалдағанда, сондай-ақ сөз бен оған қатысты қосымша не қыстырма элементтің арасын ажыратпай оқу қажет болғанда қолданылатынын көрсетеді. Осы қызмет қазіргі *дефис* ұғымымен сәйкес келеді. Алайда тіркестіру белгісі деген атау дефистің сыртқы таңбасын ғана емес, оның басты қызметін – сөздерді не сөз бөлшектерін байланыстыру қызметін дәл танытады. Бұл қазіргі терминологияда жоғалғанымен, атаудың уәжділігі жоғары болғанын аңғартады.

Үлкен сызықша А. Байтұрсынұлы жүйесінде «жұмақтау белгісі» деп түсіндіріледі. Бұл атау қазіргі сызықшаның жалпылау, теңестіру, ойды жинақтау қызметіне сай келеді. Ғалымның түсіндіруінде бұл белгі бытыраңқы ұғымдарды бір жерге шоғырландыру, жалқы ұғымдарды жалпылау, екі ұғымды теңестіру, салыстыру мәнінде қолданылады. Мысалы, бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша немесе жалпылауыш мәндегі құрылымдар осы қызметпен байланысты. Демек, «жұмақтау белгісі» атауы сызықшаның синтаксистік қызметінен бөлек, мәтіндегі ойды жинақтап, бір логикалық арнаға түсіретін мағыналық қызметін де көрсетеді.

Ноқат «ұлы тыныс» ретінде беріліп, аяқталған ойды білдіретін негізгі белгі ретінде сипатталады. Ол толық біткен сөйлемдердің арасына, мақала не кітап атауынан кейін, қысқартылған сөздерден соң және ықшамдалған сөйлемдердің соңында қойылатыны көрсетілген. Мұндағы «ұлы тыныс» атауы нүктенің сөйлемді аяқтау, ойды тиянақтау қызметін дәл бейнелейді. Ал *үтірлі ноқат* «орта тыныс» деп аталып, нүкте мен үтірдің аралығындағы қызметті атқарады. Ол мағыналық жақындығы бар сөйлемдер арасында, сондай-ақ құрамында өз ішкі мүшеленуі бар күрделі құрылымдарды ажыратуда қолданылған. Осыдан көрінетіні – А. Байтұрсынұлы тыныс белгілерін жай графикалық таңба ретінде емес, ойдың аяқталу дәрежесін, сөйлемдер арасындағы мағыналық арақатынасты және мәтін ішіндегі кідіріс деңгейін көрсететін жүйе ретінде таныған.

Кесте 1 – Бұрынғы және қазіргі тыныс белгісі атаулары

Таблица 1 – Прежние и современные наименования знаков препинания

Table 1 – Historical and Modern Names of Punctuation Marks

<i>Тыныс белгі</i>	<i>А. Байтұрсынұлы қолданған атау</i>	<i>Қосымша түсіндірме атауы</i>	<i>Қазіргі атауы</i>
-	кіші сызықша	тіркестіру белгісі	дефис
—	үлкен сызықша	жұмақтау белгісі	сызықша
.	ноқат	ұлы тыныс	нүкте
;	үтірлі ноқат	орта тыныс	нүктелі үтір
,	теріс үтір	кіші тыныс	үтір
:	қос ноқат	бәшеулеу белгісі	қос нүкте
?	сұраулық белгі	-	сұрау белгісі
!	лептеулік белгі	-	леп белгісі
...	көп ноқат	қалдыру, тастау белгісі	көп нүкте
“ ”	қабат үтір	қабатша қос тырнақ	тырнақша
()	жақша	қамау белгісі	жақша

А. Байтұрсынұлы жүйесіндегі тыныс белгісі атаулары олардың сыртқы пішініне, сөйлемдегі қызметіне және сөйлеу үдерісіндегі кідіріс деңгейіне негізделіп жасалған. Ең алдымен, *графикалық пішінге сүйенген атауларды* бөліп көрсетуге болады. Мысалы, *ноқат*, *қос ноқат*, *көп ноқат*, *сызықша* тәрізді атаулар белгінің көзге көрінетін сыртқы бейнесін негізге алады. Бұл – термин жасаудағы ең түсінікті әрі табиғи тәсіл. Өйткені оқушы немесе жазу қолданушысы алдымен белгінің формасын таниды, содан кейін ғана оның қызметін меңгереді. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай атаулар тыныс белгілерін қабылдауды жеңілдетіп, пунктуациялық сауаттың қалыптасуына ықпал еткен.

Екінші бір маңызды ұстаным – тыныс белгілерін *кідіріс пен интонацияға байланысты атау*. Ұлы тыныс, орта тыныс, кіші тыныс атаулары осыған дәлел бола алады. Бұл атаулар

тыныс белгілерінің сөйлеу кезіндегі пауза, дауыс ырғағы, ойдың аяқталу немесе жартылай аяқталу деңгейімен байланысын көрсетеді. Мысалы, ұлы тыныс сөйлемдегі ойдың толық аяқталғанын білдірсе, орта тыныс мағыналық жағынан жақын, бірақ дербестігі бар бөліктердің арасын ажыратады. Ал кіші тыныс сөйлем ішіндегі қысқа кідірісті танытады. Демек, А. Байтұрсынұлы тыныс белгілерін тек жазба таңба ретінде емес, ауызша сөйлеудегі интонациялық құбылыстардың жазудағы көрінісі ретінде де түсіндірген.

Үшінші ұстаным белгінің нақты қызметіне негізделеді. *Сұрау белгісі, леп белгісі, қамау белгісі, қалдыру* немесе *тастау белгісі* сияқты атаулар тыныс белгінің мәтіндегі міндетін бірден танытады. Мұндай атауларда таңбаның пішінінен гөрі оның сөйлемдегі қызметі алдыңғы орынға шығады. Сонымен бірге кейбір атаулар аралас уәжге құрылған. Мысалы, *үтірлі ноқат* атауы белгінің сыртқы құрамын көрсетсе, *орта тыныс* атауы оның сөйлем ішіндегі кідіріс деңгейін аңғартады. *Қос ноқат* атауында да пішіндік белгі басым болғанымен, *бәшелеу белгісі* деген түсіндірме оның кейінгі ойды таратып, түсіндіріп беру қызметін ашады. Осыдан А. Байтұрсынұлының тыныс белгісі атауларын жасауда бір ғана өлшеммен шектелмей, пішін, қызмет, интонация және мағыналық уәжді қатар ескергені байқалады.

А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атауларын қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағалауға негіз бар. Бұл жүйенің құндылығы тыныс белгілерді жеке-жеке атаумен ғана шектелмей, оларды жазба мәтіндегі қызметіне қарай реттеп, әр белгінің сөйлем құрылымындағы орнын түсіндіруінде жатыр. Ғалым тыныс белгілерін дайын таңба ретінде қабылдап қана қоймай, олардың қазақ тіліндегі сөйлем құрау, ойды мүшелеу, мағынаны даралау қызметімен байланысын көрсетеді. Осы арқылы пунктуация қазақ тіл білімінде жазба норманың бір саласы ретінде ғылыми сипат ала бастады.

Бұл жүйелілік, ең алдымен, атау мен қызметтің өзара сәйкестігінен байқалады. Әрбір тыныс белгісі белгілі бір мәтіндік қажеттілікке жауап береді: біреуі ойды аяқтайды, біреуі сөйлем ішіндегі бөліктерді ажыратады, енді бірі кейінгі түсіндіруді күттіреді немесе негізгі ойдан тыс қосымша мәліметті бөліп көрсетеді. Мұндай түсіндіру тәсілі тыныс белгілерін механикалық ереже ретінде емес, мәтін мағынасын ұйымдастыратын құрал ретінде тануға мүмкіндік береді. Сондықтан А. Байтұрсынұлы жүйесінде пунктуация синтаксиспен, интонациямен және мәтіннің мағыналық құрылымымен бірлікте қарастырылады.

Ғалым ұсынған кейбір атаулар қазіргі терминдік қолданыста сақталмаса да, олардың негізіндегі ғылыми қағида кейінгі пунктуациялық норманың қалыптасуына ықпал етті. Мысалы, бүгінгі қолданыста «ұлы тыныс», «орта тыныс», «кіші тыныс» атаулары белсенді жұмсалмайды, бірақ *нүкте*, *нүктелі үтір*, *үтір* белгілерінің ойды аяқтау, мағыналық бөліктерді ажырату, қысқа кідірісті көрсету қызметі сол күйінде сақталған. Демек, Байтұрсынұлы атаулары тарихи термин ғана емес, қазақ пунктуациясының ішкі логикасын танытатын ғылыми түсіндіру үлгісі болып табылады.

Тыныс белгісі атауларының *когнитивтік сипаты* олардың жазба мәтінді адам санасында қалай қабылдатынымен байланысты. А. Байтұрсынұлы қолданған атаулар белгі мен мағына арасындағы байланысты оқырманға жақын, түсінікті бейне арқылы жеткізеді. Мысалы, «ұлы тыныс» атауы сөйлемнің толық аяқталғанын, ойдың тиянақталғанын аңғартса, «орта тыныс» ойдың әлі жалғасатынын, бірақ белгілі бір мағыналық шекке жеткенін білдіреді. «Кіші тыныс» атауы сөйлем ішіндегі қысқа кідірісті танытып, оқырманға ойдың ұсақ бөліктерге бөлінуін сездіреді.

Кейбір атаулар оқырман санасында мәтіннің келесі бөлігінде қандай мазмұн берілетінін алдын ала аңғартады. Мысалы, «қос ноқат» немесе «бәшелеу белгісі» кейін бір нәрсе түсіндірілетінін, таратылып айтылатынын алдын ала білдіреді. «Көп ноқат» ойдың аяқталмай қалғанын, сөйлеушінің кідірісін, айтылмаған немесе әдейі қалдырылған мағынаны сездіреді. Ал «қамау белгісі» негізгі ойдан бөлек, бірақ соған қатысты қосымша ақпараттың берілетінін көрсетеді. Мұндай атаулар тыныс белгілерінің тек грамматикалық қызметін емес, мәтінді қабылдаудағы психологиялық және танымдық әсерін де байқатады.

Осы тұрғыдан қарағанда, А. Байтұрсынұлы атаулары жазба мәтіндегі ой қозғалысын адам қабылдауына жақын бейнелейді. Олар аяқталу, жалғасу, үзілу, бөлектеу, түсіндіру, нақтылау

сияқты мәтіндік әрекеттерді қарапайым әрі уәжді атаулар арқылы танытады. Бұл – қазақ пунктуациясының когнитивтік табиғатын ашатын маңызды белгі. Себебі тыныс белгісі атауы оқырманға таңбаның сыртқы түрін ғана емес, оның мәтіндегі қызметін, мағыналық салмағын және қабылдану жолын да түсіндіреді.

Жоғарыдағы талдауларды негізге ала отырып, *қол жеткізген ғылыми нәтижелерді* бірнеше бағытта топтауға болады.

Біріншіден, қазақ пунктуациясының қалыптасуы жеке тыныс белгілерінің қолданыс тарихымен ғана шектелмейтіні, оның жазба тіл мәдениеті, баспасөз тәжірибесі, ұлттық терминжасам және ғылыми нормалану үдерісімен бірлікте дамығаны айқындалды.

Екіншіден, А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясын жүйелеудің алғашқы ғылыми үлгісі ретінде танылды. Бұл атаулар белгінің пішінін, қызметін, кідіріс деңгейін және мәтіндегі мағыналық рөлін қатар қамтып, пунктуацияны оқушыға да, жазба тіл қолданушысына да түсінікті етіп ұсынған.

Үшіншіден, бұрынғы атаулар мен қазіргі пунктуациялық терминдер арасындағы сабақтастық анықталды. Қазіргі *нүкте*, *үтір*, *қос нүкте*, *нүктелі үтір*, *сызықша*, *тырнақша*, *жақша* сияқты атаулар ғылыми және оқу жүйесінде ықшамдалып, тұрақты нормаға айналғанымен, олардың бастапқы уәжі мен қызметтік негізі сақталғаны байқалды.

Төртіншіден, тыныс белгісі атауларының когнитивтік сипаты айқындалып, олардың жазба мәтіндегі ойдың аяқталуын, жалғасуын, бөлінуін, үзілуін, түсіндірілуін және қосымша ақпараттың берілуін адам қабылдауына жақын бейнелейтіні көрсетілді.

Қорытынды

Қазақ пунктуациясының қалыптасуы мен ғылыми нормалану тарихын қарастыру оның жай ғана тыныс белгілер жүйесі емес, жазба тіл мәдениетін қалыптастырған маңызды тілдік құбылыс екенін көрсетті. Талдау барысында тыныс белгілерінің қазақ жазба кеңістігінде бірден тұрақты нормаға түспегені, алғашқы басылымдарда әркелкі қолданылып, кейін ғылыми еңбектер, оқулықтар, анықтағыштар және баспасөз тәжірибесі арқылы бірізденгені анықталды. Әсіресе А. Байтұрсынұлы ұсынған тыныс белгісі атаулары қазақ пунктуациясының ғылыми қалыптануындағы алғашқы жүйелі модель ретінде бағаланды. Бұл атаулар белгінің сыртқы пішінін ғана емес, оның сөйлемдегі қызметін, кідіріс деңгейін, ойды мүшелеу тәсілін және мәтін мағынасын ұйымдастырудағы рөлін де танытады. Кейінгі кезеңде бұл атаулардың бір бөлігі қазіргі терминдік жүйеге сол күйінде енсе, бір бөлігі ықшамдалып, ғылыми және оқу жүйесіне бейімделді. Осы сабақтастық қазақ пунктуациясының сырттан дайын күйде қабылданған ереже жиынтығы емес, ұлттық жазба тәжірибесі, тілдік таным және ғылыми нормалау негізінде қалыптасқан жүйе екенін дәлелдейді.

Қазіргі кезеңде пунктуация мәселесін тек дәстүрлі емле немесе синтаксис аясында қарастыру жеткіліксіз. Цифрлық коммуникация, әлеуметтік желі, электронды мәтін, автоматты өңдеу жүйелері және жасанды интеллект технологиялары тыныс белгілерінің жаңа қызметін айқындап отыр. Сондықтан келешекте қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің арнайы AI-модельін жасау, пунктуациялық нормаларды автоматты тану, түзету және түсіндіру жүйелерін әзірлеу маңызды бағыттардың бірі болуға тиіс. Қазақтілді жасанды интеллект жүйелерін, соның ішінде ҚазLLM сияқты ұлттық тілдік модельдерді оқытуда пунктуацияның орны ерекше. Өйткені тыныс белгілері сөйлем мағынасын нақтылайды, ойдың шегін белгілейді, мәтіннің құрылымын реттейді әрі оқырманға дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді. Пунктуациясы дұрыс танылмаған мәтіннің мағынасы бұрмалануы, сөйлемаралық байланысы әлсіреуі, автор ойы дәл берілмеуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ пунктуациясын тарихи, функционалдық және когнитивтік негізде зерттеу тек тіл білімінің ішкі мәселесі емес, виртуалды кеңістіктегі сауатты жазу мәдениетін арттырудың, қазақтілді цифрлық контент сапасын жақсарту мен ұлттық жасанды интеллект жүйелерін жетілдірудің маңызды ғылыми-практикалық негізі болып табылады.

Әдебиеттер

Айдаров Ғ. Көне түркі жазбаларының тілі. – Алматы: Арыс, 2021. – 424 б.

Алдаш А. Қазақ ортологиясы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 296 б.

- Арғынов Х. Қазақ тілі методикасы: Синтаксис, пунктуация. – Алматы: Мектеп, 1974. – 295 б.
- Әнес Ғ. Мәтін кеңістігі: семантикалық және этимологиялық аспект. – Алматы: Қазақ тілі, 2019. – 336 б.
- Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 44 б.
- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. Он екі том. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 4-том. – 384 б.
- Байтұрсынұлы А. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Бестомдық. – 4-том. – Астана: Brand Book, 2023. – 744 б.
- Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
- Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1966. – 335 б.
- Басымұлы Қ. Шығармалар жинағы. Зерттеулер, мақалалар. – Астана: Алашорда, 2018. – 240 б.
- Гельб И. Опыт изучения письма. – Москва: Радуга, 1982. – 366 с.
- Голев Н.Д. Русская пунктуация в контексте теории речевых актов: к постановке проблемы // Филологический класс. – 2026. – №1 (31). – С. 8-16. <https://doi.org/10.26170/2071-2405-2026-31-1-8-16>
- Ескермесова Г. Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті: философия докторы (PhD) ... диссертация. – Алматы, 2022. – 155 б.
- Жиенбаев С. Сөйлемнің тыныс белгілері. – Алма-Ата, 1940. – 27 б.
- Жұбаева О.А. Байтұрсынұлы терминдерінің уәжілік сипаты // «Тәуелсіз елдің рухани тұғыры» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Семей: Тенгри, 2017. – 315 б.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд. 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
- Күдерінова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 344 б.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва, 1952. – 127 с.
- Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері. – Алматы, 1959. – 107 б.
- Сарыбаев Ш. Қазақ сөйлемінде үтірдің жазылатын орындары. Тіл мәселелері. – Алматы, 1936. – 51 б.
- Сигал К.Я. В.И. Чернышев как исследователь русской пунктуации // Научный диалог. – 2022. – №1 (11). – С. 122-140. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2022-11-1-122-140>
- Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
- Сыздық Р. Көптомдық шығармалар жинағы. – 3-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
- Хасенов Ә. Пунктуацияны оқыту жолдары: мұғалімдерге көмекші құрал. – Алматы, 1957. – 48 б.
- Baron, N.S. Commas and canaries: The role of punctuation in speech and writing // Language Sciences. 2001. No.1 (23). Pp. 15-67. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(00\)00027-9](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(00)00027-9)
- Crible, L. Weak and strong discourse markers in speech, chat, and writing: Do signals compensate for ambiguity in explicit relations? // Discourse Processes. 2020. No.9 (57). Pp. 793-807. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2020.1786778>
- Mulvey, C. The English Project's history of English punctuation // English Today. 2016. No.3 (32). Pp. 45-51. <https://doi.org/10.1017/S0266078416000110>

References

- Ajdarov, G. (2021) Kone turki zhazbalarynyng tili. Almaty: Arys. 424 b. [Aidarov, G. (2021) The language of ancient Turkic inscriptions. Almaty: Arys. 424 p.] (in Kazakh)
- Aldash, A. (2021) Qazaq ortologijasy: monografija. Almaty: Qazaq universiteti. 296 b. [Aldash, A. (2021) Kazakh orthology. Monograph. Almaty: Qazaq universiteti. 296 p.] (in Kazakh)
- Anes, G. (2019) Matin kengistigi: semantikalыq zhane jetimologijalyq aspekt. Almaty: Qazaq tili. 336 b. [Anes, G. (2019) Text space: Semantic and etymological aspects. Almaty: Qazaq tili. 336 p.] (in Kazakh)
- Argynov, H. (1974) Qazaq tili metodikasy: Sintaksis, punktuacija. Almaty: Mektep. 295 b. [Argynov, Kh. (1974) Methods of teaching Kazakh: Syntax and punctuation. Almaty: Mektep. 295 p.] (in Kazakh)
- Auelbaev, Sh. (1977) Punktuacijanyng qiyin maseleleri. Almaty: Mektep. 44 b. [Auelbayev, Sh. (1977) Difficult issues of punctuation. Almaty: Mektep. 44 p.] (in Kazakh)
- Bajtursynuly, A. (2022) Til-qural. On eki tom. Astana: “Alashorda” QQ. 4-tom. 384 b. [Baitursynuly, A. (2022) Language – Tool. In Collected Works in Twelve Volumes. Vol. 4. Astana: “Alashorda” QQ, 384 p.] (in Kazakh)
- Bajtursynuly, A. (2023) Shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy. Bestomdyq. 4-tom. Astana: Brand Book. 744 b. [Baitursynuly, A. (2023) Complete academic collected works in five volumes. Vol. 4. Astana: Brand Book. 744 p.] (in Kazakh)
- Balaqaev, M. (2008) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Arys. 592 b. [Balakayev, M. (2008) Issues of Kazakh linguistics. Almaty: Arys. 592 p.] (in Kazakh)
- Balaqaev, M., Qordabaev, T. (1966) Qazirgi qazaq tili. Sintaksis. Almaty: Mektep. 335 b. [Balakayev, M., Kordabayev, T. (1966) Modern Kazakh language. Syntax. Almaty: Mektep. 335 p.] (in Kazakh)
- Baron, N.S. (2001) Commas and canaries: The role of punctuation in speech and writing. Language Sciences. No.1 (23). Pp. 15-67. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(00\)00027-9](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(00)00027-9) (in English)
- Basymuly, Q. (2018) Shygarmalar zhinagy. Zertteuler, maqalalar. Astana: Alashorda. 240 b. [Basymuly, K. (2018) Collected works. Studies and articles. Astana: Alashorda. 240 p.] (in Kazakh)
- Crible, L. (2020) Weak and strong discourse markers in speech, chat, and writing: Do signals compensate for ambiguity in explicit relations? Discourse Processes. No.9(57). Pp. 793-807. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2020.1786778> (in English)

- Eskermesova, G. (2022) Qazirgi punktuacija: funkciyası men kommunikativtik-pragmatikalyq aleueti: filosofija doktory (PhD) ... dis. Almaty. 155 b. [Yeskermessova, G. (2022) Modern punctuation: its function and communicative-pragmatic potential: Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty. 155 p.] (in Kazakh)
- Gelb, I. (1982) Opyt izuchenija pis'ma. Moskva: Raduga. 366 s. [Gelb, I. (1982) A study of writing. Moscow: Raduga. 366 p.] (in Russian)
- Golev, N.D. (2026) Russkaja punktuacija v kontekste teorii rechevyh aktov: k postanovke problemy. Filologicheskij klass. No.1(31). S. 8-16. [Golev, N.D. (2026) Russian punctuation in the context of speech act theory: towards the formulation of the problem. Philological Class. No.1(31). Pp. 8-16. <https://doi.org/10.26170/2071-2405-2026-31-1-8-16>] (in Russian)
- Hasenov, A. (1957) Punktuacijany oqytu zholdary: mugalimderge komekshi qural. Almaty. 48 b. [Khassenov, A. (1957) Methods of teaching punctuation: A teaching aid for teachers. Almaty. 48 p.] (in Kazakh)
- Kuderinova, Q. (2013) Qazaq zhazuynyng tarihy men teorijasy. Oqu quraly. Almaty: Eltanym. 344 b. [Kuderinova, K. (2013) History and theory of Kazakh writing. Textbook. Almaty: Eltanym. 344 p.] (in Kazakh)
- Malov, S.E (1952) Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Moskva. 127 s. [Malov, S.E. (1952) The Yenisei writing system of the Turks. Moscow. 127 p.] (in Russian)
- Mulvey, C. (2016) The English Project's history of English punctuation. English Today. No.3 (32). Pp. 45-51. <https://doi.org/10.1017/S0266078416000110> (in English)
- Musabekova, F. (1959) Qazirgi qazaq tilindegi zhaj sojlem punktuacijasynyng negizderi. Almaty. 107 b. [Musabekova, F. (1959) Fundamentals of simple sentence punctuation in modern Kazakh. Almaty. 107 p.] (in Kazakh)
- Sarybaev, Sh. (1936) Qazaq sojleminde utirding zhazylatyn oryndary. Til maseleleri. Almaty. 51 b. [Sarybayev, Sh. (1936) Places where the comma is used in Kazakh sentences. Language issues. Almaty. 51 p.] (in Kazakh)
- Sigal, K.Ia. (2022) V.I. Chernyshev kak issledovatel' russkoj punktuacii. Nauchnyj dialog. No.1 (11). S. 122-140. [Sigal, K.Ya. (2022) V.I. Chernyshev as a researcher of Russian punctuation. Scientific Dialogue. No.1(11). Pp. 122-140. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2022-11-1-122-140>] (in Russian)
- Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Astana: Elorda. 532 b. [Syzdyk, R. (2000) Reference book of the Kazakh language: Orthography, punctuation, and word pronunciation. Astana: Elorda. 532 p.] (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (2014) Koptomdyq shygarmalar zhinagy. 3-tom. Almaty: El-shezhire. 290 b. [Syzdyk, R. (2014) Collected works in several volumes. Vol. 3. Almaty: El-shezhire. 290 p.] (in Kazakh)
- Zhienbaev, S. (1940) Sojlemning tynys belgileri. Alma-Ata. 27 b. [Zhiyenbayev, S. (1940) Punctuation marks of the sentence. Alma-Ata. 27 p.] (in Kazakh)
- Zhubaeva, O. (2017) A. Bajtursynuly terminderining uazhdilik sipaty. "Tauelsiz elding ruhani tugyry" atty halyqaralyq gylimi-teorijalyq konferenciya materialdary. Semey: Tengri. 315 b. [Zhubayeva, O. (2017) The motivational nature of A. Baitursynuly's terms. In Materials of the international scientific-theoretical conference "The spiritual foundation of an independent country". Semey: Tengri. 315 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov, Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. ongd. 3-bas. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. 608 b. [Zhubanov, K. (2010) Studies on the Kazakh language (3rd rev. ed.). Almaty: Institute for the Development of the State Language. 608 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.07.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.09.2026.

Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2026.